

Sayı : 10-11

Sene : 1979 - 1980

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1981

TÜRK DEVLETİNDE HÂKİMİYET ANLAYIŞI

Abdülkadir Donuk

Bir devlet birbirlerini tamamlayan şu dört ana unsurun bulunması ile kurulur : *Ülke, İnsan topluluğu, İstiklâl* (yâni hâkimiyet veya hükümranlık) ve *Hükümet* (yâni İktidar, icra gücü)¹. İstiklâl unsuru, ülke içinde ve dış ilişkilerde devlet hâkimiyetinin hüküm ve nüfuzunu belgeler. İstiklâl belirli bir ülke dahilinde ve devletler arası münasebetlerde geçerli olan en yüksek iktidar ve salâhiyettir². Hâkimiyet (istiklâl), *dış hâkimiyet* ve *iç hâkimiyet* olmak üzere iki şekilde görünür³. Dış hâkimiyet; Devletin diğer devletlerle olan münasebetlerini, herhangi bir başka devletin baskısı, müdahalesi ve aracılığı olmadan, dilediği gibi tâyin, tesbit etmesi⁴ ve karar verme serbestliğidir⁵. Yâni, devletler arasında hukuken bir dengenin bulunması, birinin diğerine emirler verememesi, onun iç hâkimiyet haklarına karışamaması demektir⁶. İç hâkimiyet ise; Devletin, ülkede oturan bütün insanlar üzerinde haiz olduğu üstün iktidar ve salâhiyetidir⁷. Devlet bu unsura dayanarak, umumî menfaatleri koruma gayesiyle kanun koymak, vergi tarh etmek, millî müdafaa tedbirleri almak, adaleti temin etmek, iç nizam ve asayîşi sağlamak ve

1 Bk. S.L. Meray, *Devletler hukukuna giriş*, I, Ankara, 1960, s. 115.

2 Bk. H.N. Kubalı, *Devlet ana hukuku*, I, İstanbul, 1950, s. 195.

3 Bk. D.G. Vecchio, *Türk. terc.*, *Hukuk felsefesi dersleri*, İstanbul, 1952, s. 386.

4 Bk. S.L. Meray, *Ayn. esr.* s. 246.

5 Bk. A.F. Bağgil, *Esas teşkilât hukuku*, I, İstanbul, 1960, s. 179.

6 Bk. H.N. Kubalı, *Ayn. esr.*, s. 195.

7 Bk. D.G. Vecchio, *Ayn. esr.* s. 386; A.F. Bağgil, *Ayn. esr.*, s. 178.

diğer her türlü âmme hizmetlerini görmek gibi hukukî muameleleri icra eder⁸.

Hükümet, hâkimiyet ve otoritesini başka bir devletten alıyorsa o takdirde istiklâl ya yoktur veyahut da tam değildir⁹.

1 — Çeşitli hâkimiyet anlayışları

Hâkimiyet kısaca «emir verme ve emri icra etme meselesidir». Nerede bir emir veren ve emri yerine getiren bir kütle var ise orada devlet var demektir. Ancak «devlet»te emretme hakkının itaat edenler tarafından «meşrû» kabûl edilmesi lâzımdır¹⁰. Her sosyal çevrenin kendine mahsus bir hukuk anlayışı ve ayrı bir kuruluş şekli olduğundan, milletler de birbirinden farklı meşrûiyet anlayışına sahip olmuşlardır.

Tanınmış sosyolog Max Weber (1864-1920), topluluklara göre çok çeşitli olan hükümlerlik şekilleri arasında ortak vasıfta üç tip tesbit etmiştir: *Gelenekçi hâkimiyet*; *Karizmatik hâkimiyet*; *Kamunî hâkimiyet*. Ancak bu sistemler tamamen teorik olup, onları yüzdeyüz uygulayan bir topluluk mevcut değildir. Ama bu hususiyetleri taşıyan topluluklar görülmüştür.

a — *Gelenekçi hâkimiyet* : Bu, «mevcut bir sosyal düzeni devam ettirme» prensibine dayanır. Buna göre, sosyal düzeni yürütenlerle o düzene bağlı olanlar arasındaki farklılaşmanın çok eskiden ve devamlı olduğu kabûl edilir. Böyle bir hâkimiyet yapısında yer alan hükümdarlar yazılı hukuk kaidelerine göre değil, daha ziyade örf, âdet ve geleneklere uygun olarak hâkimiyetlerini yürütmektedirler. İdareci durumunda olan zümreler halkın geleneklerine âit bir şey değiştirmezler. Aksi hâlde halkın şüphesi ve tepkisi ile karşılaşırılar. Bu direnmeler sisteme karşı değil, sistemi bozanlara karşı olur.

b — *Karizmatik hâkimiyet* : Bu hâkimiyette esas, «Charisma»

8 Bk. H.N. Kubalı, *Ayn. esr.*, s .196.

9 Bk. Z.M. Alsan, *Yeni devletler hukuku*, I, Ankara, 1967, s. 157. İstiklâl unsuru hakkında tafsilât için bk. Y. Abadan, *Âmme hukuku ve devlet nazariyeleri*, Ankara, 1952, s. 255-328; H.N. Kubalı, *Ayn. esr.*, s. 195-221; A.F. Bağgil, *Ayn. esr.*, s. 175-184.

10 Bk. İ. Kafesoğlu, *Türk millî kültürü*, Ankara, 1977, s. 220.

yâni, bir nevi insan üstü «lütuf ve inayet»le donatılmış olma gücüdür. Karizmatik hâkimiyette idare edilenler, hükümdarı bu nitelikte bir varlık olarak kabûl eder. Buna göre idare eden üstün bir kuvvet ve kabiliyete sahiptir. Tanrı onu öyle yaratmıştır. Daha ziyade dinî topluluklarda görünen Karizmatik meşrûiyet telâkkisinde hükümdarın davranışları rol oynamaz. «Tanrı bağı»nın belirtileri her zaman idare edilenlerin lehine olmayabilir. Bir yerde örnek bir insan, peygamber veya dinî bir lider yüksekliğinde kabûl edilen hükümdar bazan da korkunç davranışlar içine de girebilir. Mühim olan şey idare olunanların hükümdarın bu olağanüstü vasıflarına inanmaları ve itaat etmeleridir. Böylece, ister kan dökücü, ister merhametli olsun, o hükümdar diğer insanların yapamayacağı bir takım icraatı yaptığı fikri toplulukta yaygınlaşır ve iktidar meşrûluk kazanır.

c — *Kanunî hâkimiyet* : Bu hâkimiyet telâkkisinde hükümdarın şahsî davranışları yerine bir takım hukuk kaideleri yürürlüktedir. Bu kaidelere aynı zamanda her fert uymak zorundadır. Kanunî hâkimiyet anlayışında hükümdarlar iktidarı ellerinde tutmalarına rağmen, sonsuz hâkimiyete sahip değildirler. Yâni kendileri de kanunlara uymak mecburiyetindedirler. Bütün icracılar hükümdarın şahsî adamları değil, kanunları yürütmekle vazifeli insanlardır¹¹.

Hemen belirtelim ki, bu üç şematik târifin biri diğerinin gelişmiş şekli değildir. Bir sıra tâkip etmez. H. Freyer'e göre¹², «gelenekçilik'in izlerine en modern topluluklarda dahi rastlanır. Karizmatik telâkki de zaman zaman eski ve yeni çağlarda görülür». Bir toplulukta karizmatik yanında gelenekçilik'e de rastlanıyor; kanunî meşrûiyet yanında karizmatik de olabiliyor. Yukarıda söylediğimiz gibi böyle bir sınıflama ana hatları ile yapılmıştır.

2 — «*Dominium*» ve «*Imperium*» anlayışları

Belirttiğimiz hükümranlık şekillerinin yanında bir başka hâkimiyet telâkkisi daha mevcuttur. Bu da Lâtince «*Dominium*» ve «*Imperium*» deyimleri ile anılan hükümranlık telâkkileridir. Konu-

11 Bu üç hâkimiyet telâkkisi hakkında tafsilât için bk. H. Freyer, *Sosyolojiye giriş*, /Türk. terc./, Ankara, 1963, s. 117 vdd.; Ayn. müell., /Türk. terc./, *İçtimai nazariyeler tarihi*, Ankara, 1968, s. 183-190.

12 *Sosyolojiye giriş*, s. 199 vdd.

yu anlayabilmemiz için evvelâ *Dominium* ve *Imperium* ne demektir? Bunu kısaca târif etmeye çalışalım.

Dominium, *Dominus* (mülk sahibi)'dan gelir (masdar hali «*Domare*»). *Dominium* «insanın sahip olduğu herşeyi, serveti hakkında söz sahibi olması»dır¹³. Yâni insanın «kendi mal ve mülküne ve bunlarla ilgili herşeye mutlak olarak hâkim olması»dır¹⁴. Diğer târiflere göre, *Dominium* «Devlette sahipliliktir»¹⁵; «Arazi üzerinde tasarruf hakkı»¹⁶ dır. *Dominium* deyimi en eski Roma kanunlarında, bir şahsın diğer şahıslar üzerindeki otoritesi ve kuvveti ile ilgili idi. Meselâ, baba hukukuna dayalı âilede babanın hanım, çocuklar ve esirler üzerindeki hakları ki, bu haklar hayvan sürüleri üzerindeki haklar ile aynı idi¹⁷.

Dominus, kendi toprakları üzerindeki insan ve hayvan bütün canlıların, evin, çiftliğin vb.. mutlak sahibi olan kişidir. Bu anlamda kelime devlet ve o devletin başkanı için de kullanılmaktadır¹⁸. Bizim üzerinde durduğumuz asıl konu da budur. Bir devletin toprakları ve halkı, hükümdar ve âilesinin mülkü sayılırsa bu «*Dominium*» olarak kabûl edilmektedir. Bu hukuk anlayışında bütün ülkedeki insanlar, hükümdar ve âilesine hizmet ile yükümlüdürler. Hükümdar, toprakla beraber üzerinde yaşayan insanları miras yoluyla devredebilir, hattâ başkasına verebilirdi. Böyle bir durumda hiç kimse hükümdara karşı çıkamadığı gibi, hükümdar da hiç kimseye hesap vermezdi. Hükümdardan hesap soracak bir kuruluş da yoktu¹⁹.

Imperium'a gelince : Bu tâbirin nereden çıktığı açık değildir. Baştaki «*im*» ön ektir, «*perium*», «*yaratmak*» mânasındaki «*para-*

13 Bk. M. Kaser, *Forshungen zum Römischen Recht, Eigentum und Besitz im Alteren Römischen Recht*, Böhlau-Verlag Köln Graz, 1956, s. 307 vd.

14 Bk. E. Meyer, *Römischer Staat und Staats-Gedanke*, Zürich, 1948, s. 242.

15 Bk. W.W. Buckland, *The main Institutions of Roman Private law*, Cambridge, 1931, s. 93.

16 Bk. Y. Abadan, *ayn. esr.*, s. 127.

17 Bk. N.G.L. Hammondand - H.H. Scullard, *Dominium*, The Oxford Classical Dictionary, Oxford, 1972, s. 359 vd.

18 Bk. M. Kaser, *ayn. esr.*, s. 308.

19 *Dominium* hakkında daha bk. M. Kaser, *Ayn. esr.*, s. 306-312; W.W. Buckland, *Ayn. esr.*, s. 93 vdd.; Ayn. müell., *A Text-Book of Roman law from Augustus to Justinian*, Cambridge, 1932, s. 186-189.

re»den gelmektedir. Fakat bu kökten türemiş olduğu hakkında te-reddütler vardır²⁰. İmperium kelimesinin dinî ve majik (büyü, sihir) durumlarla ilgili olabileceği de ileri sürülmektedir. Buna göre: başlanğıçta bilhassa hükümdarın şahsında mevcut bulunan majik güçler daha sonra halkı idare etmek ve orduyu zafere götürmek mânasına alınmış olmalıdır. Böylece Roma krallarının güçlerinin tanınlanması için kullanılmıştır²¹.

Bugün dilimize «Emr etme kudreti» diye çevirebileceğimiz bu tâbir, sonradan «imparatorluk» mânasını ifade etmek üzere, bütün dillere geçmiştir. Fakat, başlanğıçta herhangi bir büyük devleti değil, sadece «imperium Romanum» şeklinde Roma devletini anlatan bir mefhum olarak kullanılmıştır. Dikkat edilirse, imperium tâbiri ile hâkimiyet devletin hâkim faktörü açısından şahsî unsura değil, mânevî bir kavram olan «emr etme kudreti»ne bağlanmaktadır²².

- Bu itibarla imperium şu şekillerde yorumlanmıştır : «İmperium devlet başkanının bütün salâhiyetlerini ve kendisine tanınan fevkalâde imtiyazları kapsayan bir mefhum»²³. «Halktan alınan yetki»²⁴. «İmparatorluk yetkisi»²⁵. Kralın «hukukî hâkimiyet hakkı»²⁶. «Kralın kanun yolu ile dinî, askerî, kazâî, icraî vb. salâhiyetlere sahip olması»²⁷. «Ülke ve halk üzerindeki hükümrânlık hakkı»²⁸. «Buyurma kudreti»²⁹. «İmperium'u kullanana imparator denir; imperium salâhiyetinin en görünür tarafı ordu kumandanlığı olduğundan, bu da, «kumandan» gibi bir mânaya gelir. İmperium, kumandanlık salâhiyeti dolayısıyla ordu toplamak, terhis etmek, askeri mükâfatlandırmak ve aynı zamanda eyâletleri üzerinde hükm ve kontrol etmek imkânlarını verirdi»³⁰. Son bir târife göre, imperium «Tanrıdan alı-

20 Bk. Th. Mommsen, *Roemisches Staatsrecht*, I, Basel, 1952, s. 22, n. 3.

21 Bk. E. Meyer, *Ayn. esr.*, s. 109.

22 Bk. Y. Abadan, *Ayn. esr.*, s. 127 vd.

23 Bk. E. Meyer, *Ayn. esr.*, s. 109.

24 Bk. H.F. Jolowicz, *Historical Introduction to the Study of Roman law*, Cambridge, 1932, s. 371.

25 Bk. Ş. Berki, *Roma hukuku*, Ankara, 1949, s. 24.

26 Bk. S.M. Arsal, *Umumî hukuk tarihi*, İstanbul, 1944, s. 186.

27 Bk. Ch. Crozat, *Âmme hukuku dersleri*, İstanbul, 1938, s. 136; R.G. Okandan, *Roma âmme hukuku*, İstanbul, 1944, s. 28.

28 Bk. D.G. Vecchio, *Ayn. esr.*, s. 386.

29 Bk. M. Akbay, *Umumî âmme hukuku dersleri*, I, Ankara, 1958, s. 271.

30 Bk. Z. Umur, *Roma hukuku, tarihî giriş ve kaynaklar*, İstanbul, 1967,

nan kudret ile, imparatorun yerine getirdiği hâkimiyet»³¹dir.

3 — Eski devletlerde hâkimiyet şekilleri :

a — Çin hâkimiyet anlayışı

Çin'de Chou'lar devrinde (m.ö. 1050-246) durum şöyle idi: Başlarında kabile reisleri bulunan, sayısı bini aşkın küçük küçük büyük büyük derebeylik³². İmparator Wu-wang'ın bütün çabalarına rağmen devlet bu feodal karakterini muhafaza etmiştir³³. Çin devleti, hükümdara tâbi olmak üzere «Çu-Heu» adında vassal derebeylerin bulunduğu küçük bölgelere, bu bölgeler de başlarında «Fu-Yong» isimindeki vassalların yer aldığı daha küçük bölgelere ayrılmış durumda idi³⁴.

Ancak Chou'ların zamanında Bozkır menşeli «Gök dini» ve «Gögün emri» teorisinin Çin'de hâkim olmağa başlaması ile tek hükümdarlığa doğru bir gelişme (geçiş) görülmüştür. Bu yeni fikre göre, hükümdar, Gök tarafından tâyin edilir, o, dünyayı idare eder ve halkın faydası için çalışırdı. Bunu yapamadığı takdirde gögün seçtiği başka bir hükümdar iş başına gelirdi. Burada hükümdarın gök tarafından tâyin edilmesi ve halkın faydası için çalışması, onun devlet mekanizmasının bir âletinden başka bir şey olmadığını gösterir. Böylece bir kült niteliği kazanan «Göğü takdis» düşüncesi Çin devletinin otorite kaynağı olmuştur. Bundan başka Gök kültü ile âile sistemi bir sayılmıştır ki, Çin hükümdarlarına «Gögün Oğlu» denmesi de bunun bir neticesidir³⁵.

s. 83, 87. En yüksek makam sahibine verilen bu unvan (imperium), mânasında hiçbir şey kaybetmeden askerî alanda kumanda etmek anlamında da kullanılır. Böylece imperium ile kumandan birbirinden ayıramaz (bk. Th. Mommsen, *Ayn. esr.*, s. 116).

31 Bk. O. Akşit, *Roma imparatorluk tarihi (m.s. 193-395)*, İstanbul, 1970, s. 335; Ayn. müell., *Roma imparatorluk tarihi (m.ö. 27 - m.s. 192)*, İstanbul, 1976, s. 39, 51.

32 Bk. W. Eberhard, *Çin tarihi*, Ankara, 1947, s. 34.

33 Bk. H. Maspero, *La Chine Antique*, Paris, 1927, s. 105; M.Ş. Günaltay, *Uzak şark kadim Çin ve Hind*, İstanbul, 1937, s. 44 vd., 144; M.N. Özerdim, *Choular ve Türklerden gelen Gök dini*, Belleten, sayı 105, 1963, s. 8.

34 Bk. H. Maspero, *Ayn. esr.*, s. 142 vd.; Daha bk. R.G. Okandan, *Umumi âme hukuku «ilk zamanlar»*, İstanbul, 1946, s. 26.

35 Bk. W. Eberhard, *Ayn. esr.*, s. 36; M.N. Özerdim, *Ayn. esr.*, s. 19. Buna rağmen, yine bu devirde m.ö. 704 yılında bugünkü Nankin civarında ortaya

Gök dini inancının bu şekilde ortaya çıkması, filozof Konfüçyüs (ölm. m.ö. 480) tarafından işlenmiştir. Filozofa göre, devlet yalnız âilelerin genişlemiş bir şeklinden ibarettir. Âileyi meydana getiren fertlerin nasıl karşılıklı sorumlulukları bulunuyorsa, devlette de yöneticilerle yönetilenler arasında belirli görev ilişkileri vardır. Hükümdarla Gök arasındaki bağ, baba ile oğul arasındaki gibidir³⁶. Konfüçyüs felsefesinin ana kavramı «*Tao*»³⁷dur. Tao, fertlerin ve devletin tâkip etmesi gereken ideal yoldur. Dünya ve fertler bu «*Tao*» sayesinde en iyi şekilde idare edileceklerdir. En iyi hükümdar «*Tao*»ya göre hareket eden kimsedir³⁸. Gök yüzü de «*Tao*»ya uyar. Güneş, ay ve yıldızlar nasıl belirli bir kanuna göre hareket ediyorlarsa, insanlar da dünyada benzer bir kanunun çerçevesi içinde hareket etmelidir³⁹. Konfüçyüs'a göre, devleti yönetenlerin başında gelen hükümdar, hükümranlık yetkisini Gök (Tanrı)'ten alır ve Gök tanrının oğlu olarak kutsal bir kişidir. Bu hükümranlık yetkisinin devam ettirilmesi, ancak iyi ve adaletli hareket etmekle mümkündür⁴⁰.

Çin devleti Ch'in sülâlesi (m.ö. 256-207)'nin temsilcisi imparator Shih-huang-ti (m.ö. 247-210) zamanında, feodalizm'den kolayca kurtulabilen bir devlet olmuştu. Derebeylik sistemi yerine, devlet «Konfüçyüs'çülük» prensiplerine oturtulmuştur. Böylece imparatorluk, merkezî bir hükümet, siyâsî birliği kuvvetli ve askerî bir devlet hâline gelmiştir⁴¹. Bu devirde memleket «İl»lere ve İller

çıkan Wu derebeyinin kendisini «Wang» (hükümdar) ilân etmesi, Çinlilerin dünyada yalnız bir tek hükümdarın mevcut olabileceği fikrinden ayrıldıklarını göstermesi bakımından önem taşımaktadır (bk. W. Eberhard, *Ayn. esr.*, s. 42).

36 Bk. W. Eberhard, *Ayn. esr.*, s. 46 vd.; İ. Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri*, Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı 1, İstanbul, 1970, s. 35 vd.

37 Tao'nun mânası «yol», «idare et», «hareket et» ve «anlatmak»dır (bk. M.N. Özerdim, *Konfüçyanizm ve Batı Demokrasisi*, DTCFD, XI, 2-4, 1953, s. 411). «Dünya kanunu» (bk. De Groot, *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit*, Berlin-Leipzig, 1921, s. 2; W. Eberhard, *Ayn. esr.*, s. 46):

38 Bk. M.N. Özerdim, *Ayn. esr.*, s. 411.

39 Bk. W. Eberhard, *Eski Çin felsefesinin esasları*, DTCFD, II, sayı 2, 1944, s. 267 vd.

40 Bk. W. Eberhard, *Ayn. esr.*, s. 270; M.N. Özerdim, *Ayn. esr.*, s. 396, 418. Konfüçyüs'lük için geniş açıklamalar bk. O. Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, Berlin-Leipzig, I, 1930, s. 119-126, 206-222.

41 Bk. M.Ş. Günaltay, *Ayn. esr.*, s. 144.

de «bucaklara» ayrılıyordu. İllerin başında bir mülkî ve bir askerî vâli bulunmakta ve her ikisi de doğrudan doğruya hükümdarın adamları tarafından kontrol edilmekte idi⁴². Bu nizam bütün Çin idare sisteminin özü olmuştur⁴³.

Han'lar zamanında (m.ö. 206 - m.s. 220) Konfüçyus devlet anlayışı iyice gelişti ise de Han iktidarının yıkılışından sonra yine siyâsî parçalanma görüldü ve bu durum aşağı yukarı 350 yıl kadar devam etti⁴⁴.

Merkeziyetçiliğe doğru bir geçiş devri kabûl edilen Sui sülâlesi (580-618)'nden sonraki T'ang'lar devrinde (618-906) eski Çin devlet anlayışı olan Konfüçyus'çu dünya iktidarı tekrar teşekkül etti⁴⁵.

Çin'de 906-960 yılları arasındaki «Beş sülâle devri»nde devlet daha çok askerî vâlilerin hâkimiyetinde idi. Kuzey Sung sülâlesi (960-1126) devrinde ise en mühim yenilik, ordunun doğrudan doğruya merkezî idarenin emrine verilmesi oldu. Ayrıca bu devirde ilk defa olarak Konfüçyanizm ile, bazı bakımlardan aykırılıklar gösteren Budhizm'in birleştirilmesine çalışılmıştır⁴⁶.

Özetle, Çin hâkimiyet anlayışında şu sonuçlara varabiliriz : Çin'de hükümdar yukarıda Gök dini gereği göğün yeryüzünde temsilcisi idi. Tahtını, otoritesini, yükselme ve çökmesini «Gök»e borçlu idi⁴⁷. Hükümdar hem devletin şefi, hem halkın efendisi olup, Gök'ün oğlu sıfatı ile de mukaddes bir şahıs olarak tanınmakta idi⁴⁸. Gök tek olduğu için yeryüzünde birkaç tane hükümdara da ihtiyaç

42 Bu üç memur arasında devamlı surette iktidar kavgaları olduğundan, içlerinden birinin duruma hâkim olup, derebeyi olmasma mâni oluyordu (bk. W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 77 vdd.).

43 Bk. W. Eberhard, *Ayn. esr.* s. 80.

44 Tafsilen bk. O. Franke, *Ayn. esr.* s. 268-320; W. Eberhard, *Ayn. esr.* s. 123-189.

45 Bk. W. Eberhard, *Ayn. esr.* s. 197-218.

46 Bk. W. Eberhard, *Ayn. esr.* s. 225-241.

47 Bk. M.N. Özerdim, *Çin dininin menşei ve inançlar*, Belleten, sayı 101, 1962, s. 84 vd. Bunun yanında Çin'de gök ile yer arasında bir ayrılık yoktu. İkisi bir arada olmazsa, bir bütün meydana gelmezdi. İmparator gücünü ve hükmetme meşruiyetini gökten, büyük memurlar ise erdemlerini yerden alırlardı. Bu ikisi birleşir ve devlet işlerinde birbirlerini tamamlardı (bk. B. Ögel, *Türk mitolojisi*, Ankara, 1971, s. 284).

48 Bk. M.Ş. Günaltay, *Ayn. esr.* s. 53 vd.

yoktu⁴⁹. Dünyanın bütün ülkeleri, «Göğün oğlu» olan Çin imparatoruna tâbi idiler⁵⁰.

Demek ki, başlangıçta Dominium anlayışına uygun şekilde görülen hükümranlık, karizma'ya dayanmakla birlikte, Konfüçyanizm'in etkisi ile «İmperium»a doğru bir gelişme göstermiştir.

b — Hind hâkimiyet anlayışı

Hind hâkimiyet anlayışında değişik bir düşünce tarzı ile karşılaşırız. Şöyle ki : Hind'de hâkim olan «Kast sistemi»nin din adamları Brahmanlara tanıdığı geniş imtiyazlar devlet hukuku bakımından da önemli hususları kapsamakta idi. En üst dinî mevki-leri işgal eden Brahmanların bu imtiyazları, teokratik bir devlet görüşünün gelişmesini ve hükümdarı ilâhî bir şahsiyet kabûl eden, din adamlarının nüfuzuna dayalı aristokratik bir hükûmetin gerçekleşmesini sağlamıştır⁵¹. Ancak, kralın kendi başına hareket etme serbestliği mevcut değildi. Zira, krallık sıfatının daha önce Brahmanlar tarafından kabûl edilmesi gerekiyordu. Buna göre de Brahmanlar zümresinin bir üyesi durumunda olan hükümdar, her hususta onların isteklerine göre hareket etmekle mükellefti. Brahmanların tasarrufları altında bulunan her şey mukaddes sayıldığından, hükümdar bunlara dokunamazdı. İşte bu sebeplerden dolayı, Hind'de Brahmanların oluşturduğu Kast sistemi, devlet hukuku bakımından, aristokratik bir rejim doğmasına yol açmıştır⁵².

Brahmanlara tanınan imtiyazlara göz atacak olursak, meseleyi anlamamız daha da kolaylaşacaktır.

Brahmanlar diğer kast'ların hepsinin başında gelmekte idiler. Telâkkiye göre, Brahmanlar ilk olarak yaratıldığından «en asîl olmak» imtiyazına sahip bulunuyorlar ve Manu kanunlarına göre de, Tanrının temsilcisi ve adaletin timsali olarak karşılanıyorlardı⁵³.

49 Bu hükümdarın verdiği kurban, memleket içinde herşeyin yolunda gitmesini, gök ile yer arasındaki lüzumlu olan dengenin devam etmesini temin ederdi (bk. W. Eberhard, *Ayn. esr.* s. 40).

50 Bk. F. Grenard, *Asyanın üstünlüğü ve düşkünlüğü*, İstanbul, 1941, s. 185.

51 Bk. R.G. Okandan, *Umumî âmme hukuku*, İstanbul, 1968, s. 133.

52 Tafsilen bk. R.G. Okandan, *Umumî hukuk tarihi dersleri*, İstanbul, 1951, s. 49 vd.

53 Bk. R.G. Okandan, *Ayn. esr.* s. 48. Manu kanunlarına göre, kast sis-

Siyâsî ve idarî işler bakımından kralların seçimlerine katılırlar⁵⁴, bazan mahkemelerde de yargıçlık yaparlardı⁵⁵. Aşağı kast'lara mensup olanlar, kendilerini ilâhîleşmiş kabûl eden Brahmanlara yaklaşmaktan, hattâ gölgelerine dahi basmaktan çekinirler, her sabah bir Brahmanın içine ayağını soktuğu sudan içmedikçe yemek yemezler ve Brahmanın dâvetine gittikleri zaman ancak onun artığını yiyebilirlerdi⁵⁶. Brahmanlar dünyayı idare edebilmek iktidarını kendilerinde gördükleri gibi⁵⁷, peygamber olduğunu iddia eden Brahmanlara da tesadüf edilmekte idi⁵⁸.

Görülüyor ki, eski Hind'de devlet, teokratik ve gelenekçi hâkimiyet esasına dayanmakta idi.

c — İran hâkimiyet anlayışı

Devletin başında bulunan hükümdar, «büyük kral», «kralların kralı» unvanını taşımaktadır⁵⁹. Kral mutlak bir hâkimiyete sahipti ve temsil ettiği halk tarafından bir Tanrı gibi düşünülmemekte idi⁶⁰. Akamenid (m.ö. 550-330) hükümdarları bu hudutsuz hâkimiyetleri ile, kendilerine kudret ve kuvvet veren Ahuramazda (Zerdüşt dininde en büyük ilâh)'nın iradesi sayesinde hüküm sürdüklerine inanırlardı. Bu itibarla, hükümdarın salâhiyetleri hiç bir kanun

temi içinde yer alan muhtelif sınıflardan Brahmanlar, Tanrı olan Brahmanın ağzından, Kşatriya'lar kollarından, Vaysiya'lar budundan, Sudra'larda ayaklarından yaratılmışlardır (bk. R.G. Okandan, *Ayn. esr.* s. 46 n. 13).

54 Bk. S.M. Arsal, *Teokratik devlet ve Lâik devlet*, (Tanzimat I, içinde), İstanbul, 1940, s. 62.

55 Bk. S.M. Arsal, *Umumî hukuk tarihi*, s. 43.

56 Bk. M.Ş. Günaltay, *Ayn. esr.* s. 188. Aşağı kast'lar Brahmanların dinî otoritesi altında idi. (Senart'dan bk. R. Coulborn, *The State and Religion: Repley to the Critics*, Comparative Studies in Society and History, I, sayı 4, The Hague, 1959, s. 390 vd.). Bu tabaka mensuplarının birisinin gölgesi, Brahmanların üzerine düşse, sonuncusunun yıkanması gerekir; onun gölgesi yiyecek bir şey üzerine düşse o şey pis olur ve ona el silrülmez (bk. M. Hamidullah, /Türk. terc./, *İslâm'da devletler hukuku*, İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, III, Ankara, 1977, s. 286).

57 Bk. W. Ruben, *Eski Hind tarihi*, Ankara, 1944, s. 39.

58 Bk. Y.H. Bayur, *Hindistan tarihi*, I, Ankara, 1946, s. 31. Brahmanların tanrılarının mevcudu hakkında bk. M. Hamidullah, *Ayn. esr.*, s. 286.

59 Bk. A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhague, 1936, s. 95.

60 Bk. C. Huart, *Ancient Persia and Iranian Civilization*, London, 1927, s. 73.

ve bir devlet müessesesinin müdahale veya itiraz hakkıyla sınırlandırılmamıştır. Devlete ve hükmü altındaki kavimlerin mukadderatına âit bütün kararlar, bütün emirler ve -krallar kralı olduğu için- küçük krallara hükümdarlık tevcihi, istediği şahıslara imtiyazlar bahsetmek onun hakkı idi. Devlet idaresinde hâkim olan esas hak ve hukuk mefhumu değil, hükümdarın istek ve arzularını ifade eden emir ve fermanları idi⁶¹.

Part'lar devrinde (m.ö. 250 - m.s. 226) durum biraz değişik görünmektedir : Ülkenin feodal sistemde idare edildiği anlaşılıyor. Kral aslında bir klan reisi idi. Her evin, köyün, kabilenin de ayrı senyörleri vardı. Bunlar büyük arazi sahibi kimselerdi. Krallık babadan oğlula geçmezdi. Kimin kral olacağına senyörler karar verirdi. Senyörler arasında seçim için bir anlaşma olmazsa birbirleriyle çarpışarlardı⁶².

Sâsânî devletinde (226-659) ise durum yine değişmiş ve Akamenid devletindeki gibi, mutlak bir monarşi hâkim olmuştur. Hükümdarın iradesi kanundur. O, hiç bir hareketinden sorumlu değildir. Bütün halk hükümdarın kölesi durumundadır⁶³. Uzak eyâletlerdeki tâbi ve küçük krallar ile, hizmet karşılığında «krallık» verilen kimseler, eskiden olduğu gibi «krallar kralı» unvanını taşıyan Şehinşah'a bağlı bulunurlar⁶⁴. Bu devirde kuvvetli merkezîyetçiliğin devlet dini tarafından desteklendiği görülmektedir⁶⁵.

Anlaşılıyor ki, İran'da Part'lar dönemindeki farklılık bir yana bırakılırsa, teokratik dominium anlayışı yürürlükte bulunmuştur.

d — Eski Yunan hâkimiyet anlayışı

Yunanlılar en eski devirlerde küçük ve dağınık topluluklar hâlinde yaşamışlar zamanla aralarında mevcut ırk, dil ve din gibi çeşitli bağlarla birbirlerine yaklaşarak ufak birlikler meydana getirmişler⁶⁶, sonra «tribü» (kabile)'lerin birleşmeleriyle «polis» yahut «site» adı altında daha geniş ve siyâsî bir teşekkül mahiyeti

61 Bk. S.M. Arsal, *Ayn. esr.* s. 73.

62 Tafsilen bk. A. Christensen, *Ayn. esr.* s. 15-24.

63 Bk. S.M. Arsal, *Ayn. esr.* s. 78 vd.

64 Bk. A. Christensen, *Ayn. esr.* s. 95-97.

65 Bk. A. Christensen, *Ayn. esr.* s. 92 vd.

66 Bk. R.G. Okandan, *Umumi âmme hukuku «İlk zamanlar»,* s. 103.

taşıyan sosyal birlikler meydana getirmişlerdi⁶⁷. Yunan eski çağının ortaya koyduğu sosyal ve siyâsî yenilik, «polis»⁶⁸ adındaki şehir devletlerinin kurulmuş olmasıdır. Her site kendi ihtiyacına uygun bir siyâsî rejimi kabûl ederek onun tatbika çalışmıştır⁶⁹. Nitekim her site, kendi kanunlarını kendisi yapmakta ve uygulamakta idi⁷⁰. Siteler, umumiyetle «Krallık», «Oligarşi», «Mutlakiyet» (Tiranlık) ve «Demokrasi» gibi birbirinden ayrı dört muhtelif siyâsî sistem ve dört ayrı hükûmet şekli tatbik etmişlerdir⁷¹.

Bu devirde kurulan şehir devletlerinin (site'lerinin) başında Atina ve İsparta gelmekte idi.

Atina sitesinde evvelâ kraliyet sistemi mevcut idi. Kralın kendisi Akrapol'da oturur ve siteye bağlı olan âile reisleri ile müştereken faaliyette bulunurdu. Âile reisleri site işlerinin görülmesi hususunda krala yardım ederlerdi. Daha sonraları kralların tâkip ettikleri hareket tarzı (kendisinin ve mensup olduğu âilenin nüfuzunu arttırmak temayülleri) bu rejimi sarsmağa başlamıştır. Sitede kralın mutlak hâkimiyetine mâni olmak maksadıyla âile reisleri birleşerek, krala karşı bir ortak tavır takınmışlardır. Bu mücadelede, kralın nüfuzunun azalmasına sebep oldu. Neticede sitenin siyâsî teşkilâtında bir yenilik meydana gelerek, reisler tarafından idare edilen aristokratik bir hükûmet şekli ortaya çıktı. Böylece, «Oligarşi» sistemi doğdu. Atina kralın yanında onun salâhiyetlerini sınırlandıran dokuz kişilik bir heyet (Arkhont'lar) tarafından idare edilmeye başlandı. Zengin ve soylu kimseler arasında seçilen Arkhont'lar sitede en geniş salâhiyete sahip bulunmakta idiler. Arkhont'lardan birincisi sadece «Arkhont» unvanını taşımakta ve en yüksek mülkî otoriteyi temsil etmekte idi. Kral ise ikinci arkhont olarak «basileus» unvanını taşıyor ve dinî işlere bakıyordu. «Pole-

67 Bk. R.G. Okandan, *Umumî hukuk tarihi dersleri*, s. 231.

68 Yunan devletleri bir büyük şehirle onun etrafındaki köylerden ibaret olurdu. Yunanlılar bu siyasî sahalara «polis» (= şehir) ismini veriyorlardı (bk. S.M. Arsal, *Ayn. esr.* s. 97 n. 1; A.M. Mansel, *Ege ve Yunan tarihi*, Ankara, 1971, s. 101; A. Şenel, *Eski Yunanda eşitlik ve eşitsizlik üstüne*, Ankara, 1970, s. 91 n. 1; V. Ehrenberg, *The Greek State*, London, 1969, s. 26-88).

69 Bk. R.G. Okandan, *Umumî âmme hukuku*, s. 108.

70 Bk. M.E. Bosch, /Türk. trc./, *Helenizm tarihinin ana hatları*, II, İstanbul, 1943, s. 2.

71 Bk. R.G. Okandan, *göst. yer.*

markhos» unvanını taşıyan üçüncü arkhont askerlik işleriyle meşgul oluyor ve sitenin silâhlı kuvvetlerine kumanda ediyordu. Diğer altı arkhont «tesmotet» diye anılmakta ve yargıç olarak görev yapmakta idiler.

Bu Oligarşik hükümet şekli Yunan sitelerinde sınıf mücadelesine sebebiyet vermiştir. Aristokratik sınıfla bu sınıfa mensup olmayanlar arasında vukubulan mücadelelerin sonunda da bir hakem tâyin ederek ihtilafın hallini ona terk etmek cihetine gidilmiştir. Asiller ile asil olmayanların hak ve salâhiyetleri arasında bir denge tesisine çalışsan bu hakemler, muhtelif kanunlar meydana getirmişlerdir. Fakat, bütün bu teşebbüslere rağmen, sınıflar arasında tam bir eşitlik sağlanamamış ve anlaşmazlıklara son verilememiştir.

Sitedeki kargaşalıklar arasında halkı vaidlerle kendilerine çekmeye muvaffak olan bazı şahısların, bazan bir hükümet darbesi veya bir ihtilâl neticesi iktidarı ele geçirerek siyâsî mukadderata da hâkim oldukları görülmüştür. Bu gibi teşebbüslerle, gayrimeşrû bir tarzda iktidar mevkiini ele geçirenler, «Tiranlık» adı verilen diğer bir rejimi tahakkuk ettirmişlerdir. Keyfi ve tamamen şahsî olan bu idarede, başta bulunanların salâhiyetlerini sınırlayacak hiçbir prensip ve müessese yoktur. Ortaya çıkış sebebi aristokrasiyi, oligarşiyi yıkmak olan bu rejimde, bazı Tiranların iyi idare ettikleri görülmekte ise de, birçoğları da şiddetli davranışlarla halkı ezmişlerdir.

«Demokrasi»ye gelince, herkesin hükümet işlerine iştirakini ifade eden bu rejim m.ö. V. asrın ortalarına doğru Atina sitesinde uygulanmış görünmektedir. Demokrasi sisteminin hâkim olduğu devirlerde, site hükümetini idare edenler, «vatandaş» niteliğindeki muayyen fertlerdi. Umumî meydanlarda toplanan «vatandaş»lar, kanunları kabûl ve uygulayanları kontrol edebilmekte idiler. Daha sonraları bu «halk idaresi» mevcut siyâsî müesseselerin (Halk meclisi, Beş yüzler meclisi, Arkhont'lar, Areopag meclisi ve bu arada savaşların da tesiriyle) birbirleriyle mücadeleleri neticesinde, bilhassa Perikles (m.ö. 499-429)'in ölümünden sonra, yerini demogoji'ye terk etmiştir. Makedonya kralı Filip (m.ö. 359-336) tarafından istilâ edilene kadar Atina sitesi bir daha toparlanamamıştır⁷².

72 Tafsîlât için bk. Aristoteles, *Atinaların devleti*, (Yunan klasikleri nu:

Hâkimiyet anlayışında Atina sitesindeki gelişme burada görülmediğinden İsparta sitesinde krallık değişmemiştir⁷³. Bu sitenin siyâsî teşkilâtının başında ayrı ayrı hânedana mensup iki kral bulunmaktadır⁷⁴. Bununla beraber İsparta'da krallık, oligarşi ve demokrasi karışık bir şekilde idarede kendilerini göstermiş görünmektedir (Kral, Gerusia denilen asiller meclisi, halkı temsil ettiği söylenen efor'ların baskısı)⁷⁵.

Hellenizm devri (m.s. 30-395)'nde devlet şekli mutlak hükümdarlıktı. Bu noktada eski Atina sitesinden farklılık vardı. İkinci bir nokta ise, Hellenistik devletler geniş araziler üzerine kurulmuşlar ve esas karakterlerini kralın Tanrı sayıldığı Mısır firavunlarının, Mezopotamya hükümdarlarının en büyük Pers şahinsahlarının mutlak hükümdarlık anlayışlarından almışlardır⁷⁶. Devleti yalnız kral temsil ediyordu, onun mülki, adli, askerî ve dinî idarede arzu ve sözü kanundu⁷⁷.

Netice olarak eski Yunan tarihinin çeşitli dönemlerinde mutlakiyetten «kanunî hâkimiyet»e kadar türlü idare şekillerine rastlanmaktadır. Tabiiyle eski Yunan'da demokrasi bugünkü mânası ile değil, sadece aristokratlar arasında eşitlik şeklinde anlaşılmalıdır.

e — Moğol hâkimiyet anlayışı

Moğol devletinin başında «Han» bulunurdu. Han'lık yalnız Cen-

62), Ankara, 1943, s. 4; S.M. Arsal, *Ayn. esr.* s. 97 vd.; R.G. Okandan, *Ayn. esr.* s. 103-140; A.M. Mansel, *Ayn. esr.* s. 100-103; Ch. Crozat, *Ayn. esr.* s. 50-58.

73 Bk. S.M. Arsal, *Ayn. esr.* s. 160; A.M. Mansel, *Ayn. esr.* s. 106.

74 Bk. A. Şenel, *Ayn. esr.* s. 174.

75 Tafsilen bk. S.M. Arsal, *Ayn. esr.* s. 166.

76 Bk. M.E. Bosch, *Ayn. esr.* H, s. 138. Bu hususta Ptolemayos'lar ve İskender'in tanrılığı hakkında bk. M.E. Bosch, *Ayn. esr.* s. 141 vd.; A. Şenel, *Ayn. esr.* s. 511.

77 Bk. M.E. Bosch, *Ayn. esr.* s. 140-144; A.M. Mansel, *Ayn. esr.* s. 492 vdd. Hellenizm döneminde ortaya çıkan üç büyük devletin (Selevkos'ların Ön Asya krallığı; Ptolemayos'ların Mısır krallığı; Antigonos'ların Makedonya krallığı) teşkilâtı hakkında bk. W.W. Tarn, *Hellenistic Civilisation*, London, 1930, s. 155-180, 209 vdd.; A.B. Ranowitsch, /Alm. terc./, *Der Hellenismus und seine Geschichtliche Rolle*, Berlin, 1958, s. 98-148, 149-208; A.J. Toynbee, *Hellenism, The History of a Civilization*, London, 1959, s. 1-234; A. Heuss, *Staat und Herrscher des Hellenismus*, Wiesbaden, 1963, s. 17-254; A.M. Mansel, *Ayn. esr.*, s. 493-496.

giz sülâlesinin bir imtiyazı idi. Han'ın salâhiyeti hiç bir şekilde tahdit edilmemiştir⁷⁸. Hükümdar âilesinin reisi olarak devletin efendisi kabûl edilen Han, ülkenin ve halkın her şeyi ile sahibi idi⁷⁹. Moğol hükümdarları, hâkimiyetlerinin menşeyini «Gök»den yâni «Gök Tanrı»dan aldıklarına⁸⁰ ve «*ebedî Tanrının gücü ile*» hükümdarlık ettiklerine inanırlardı⁸¹.

Cengiz devleti hukuk bakımından imtiyazlı sınıflar hâkimiyeti esasına dayanmakta idi. Han'dan sonra gelen aristokratlar, devlet içinde en yüksek sınıfı teşkil etmekte idiler⁸². «Devlet» Han sülâlesi mensuplarının özel malı telâkki edilirdi⁸³. Böylece Moğol devleti, bunlar ve yardımcıları için yaşatılan bir teşekkül durumundadır⁸⁴. B.Y. Vladimirtsov'un belirttiğine göre⁸⁵, «Cengiz Han kendini yalnız Moğol aristokratlarının lideri saydığı içindir ki, Onun emirlerinde, kararlarında halka değil, sadece şehzadelere, noyanlara hitap edilmektedir».

Moğol devleti karizmatik temele dayalı tipik bir dominium hâkimiyet'i temsil eder.

78 Bk. S.M. Arsal, *Türk Tarihi ve hukuk*, İstanbul, 1947, s. 370; B. Spuler, *Die Goldene Horde*, Wiesbaden, 1965, s. 250.

79 Bk. B.Y. Vladimirtsov, /Türk. terc./, *Moğolların içtimai teşkilâtı*, Ankara, 1944, s. 173.

80 Bk. F. Köprülü, *Proto-Bulgar hukukuna dair notlar*, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, II, İstanbul, 1939, s. 3.

81 Bk. *Moğolların Gizli Tarihi*, /Türk. terc./, Ankara, 1948, s. 51, 60, 96, 135 vd., 139, 149; B.Y. Vladimirtsov, /Türk. terc./, *Cengiz Han*, İstanbul, 1950, s. 54, 114; B. Spuler, /Türk. terc./, *İran Moğolları*, Ankara, 1957, s. 188; O. Turan, *Çingiz adı hakkında*, Belleten, sayı 19, 1941, s. 268 n. 4. B. Ögel, *Türk mitolojisi*, s. 282 vd.; H. İnalcık, *Osmanlılarda saltanat verâseti usûlü ve Türk hâkimiyet telâkkisiyle ilgisi*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XIV, 1959, s. 74 vd. Cengiz Han'ın «Tanrısal Cengiz Han» ilân edilmesi hakkında bk. C. Alinge, /Türk. terc./, *Moğol kanunları*, Ankara, 1967, s. 5.

82 Bk. W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, London, 1958, s. 385; W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 259 vd.

83 Bk. B.Y. Vladimirtsov, *Moğolların içtimai teşkilâtı*, s. 150, 169; A.Y. Yakubovskiy, /Türk. terc./, *Altın Ordu ve İnhitâtı*, İstanbul, 1955, s. 31.

84 Bk. B.Y. Vladimirtsov, *Ayn. esr.*, s. 123. Daha bk. F. Köprülü, *Altın Ordu'ya âit yeni araştırmalar*, Belleten, sayı 19, 1941, s. 426.

85 *Cengiz Han*, s. 55.

f — Roma hâkimiyet anlayışı

Dominium anlayışına giren milletlerin hâkimiyet telâkkilerini ana hatlarıyla ifade etmeğe çalıştık. Şimdi imperium hâkimiyet telâkkisine uygun olan anlayışa geçebiliriz. Bu tarzdaki hükümdarlık belirtisine Roma imparatorluğu örnek olarak gösterilmektedir. Imperium anlayışının, Roma imparatorluğunda gerçek mânasıyla tatbik edilip edilmediğine bakacak olursak şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Roma tarihi *Krallık devri* (m.ö. 753-509), *Cumhuriyet devri* (m.ö. 509-27) ve *İmparatorluk devri* (m.ö. 27 - m.s. 476) olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır.

Krallık devrinde devletin başında «*Rex*» unvanını taşıyan bir kral bulunmuştur. Ayrıca *Comitia Curiata*, *Centuria* ve *Senatus* (Senato) adları ile anılan meclisler vardı. Kral seçme veya kaydı hayatla kral tâyin etme ile görevli bu meclisler tarafından verilen salâhiyetleri kral «mutlak» bir biçimde uygulardı. Ordu kumandanlığı en yüksek yargıçlık ve başrahiplik görevlerini şahsında birleştirmiş olan kral salâhiyetlerini (imperium'u) icrada tam serbestliğe sahipti. Meselâ, herhangi bir vatandaşı köle yapabilmekte ve hattâ ölüme mahkûm edebilmekte idi⁸⁶.

Cumhuriyet devrinde krallığın yerini 2 kişi tarafından temsil edilen «*Konsül*»lük almıştır⁸⁷. Krallıkta olduğu gibi Konsül'ler hukukî, cezaî, askerî ve dinî sahalarda yetki sahibi idiler⁸⁸. Ancak bu iki konsül birlikte tasarrufta bulunabilirlerdi. Yalnız başlarına verecekleri emirler hüküm ifade etmezdi. Aralarında çıkacak ihtilafları halletmek üzere *Senatus*, hakem vazifesini görürdü. Bunun yanında, fevkalâde haller karşısında -dış tehlikeler-, tek elden ida-

86 Tafsilen bk. Ş.M. Arsal, *Umumî hukuk tarihi*, s. 186 vd.; R.G. Okandan, *Umumî hukuk tarihi dersleri*, s. 327 vd.; Th. Mommsen, *Roemisches staatsrecht*, II 1, s. 11; J. Vogt, *Römische Geschichte*, Freiburg, 1951, s. 27; Hense-Leonard, *Hellen-Lâtin eski çağ bilgisi*, II, İstanbul, 1948, s. 309; Ş. Berki, *Roma hukuku*, Ankara, 1949, s. 20; Ö. Karadeniz, *Roma hukuku*, Ankara, 1974, s. 58; S. Atlan, *Roma tarihinin ana hatları*, İstanbul, 1970, s. 17.

87 Bk. H. Demircioğlu, *Roma tarihi*, I, Ankara, 1953, s. 72; H.F. Jolowicz, *Ayn. esr.*, s. 33, 44. Bu devirde devletin bünyesi, yüksek devlet memurlarının bir sene müddetle çift olarak tâyin olmaları esasına dayanıyordu (bk. M.E. Bosch, *Ayn. esr.*, s. 16).

88 Bk. H.C. Oğuzoğlu, *Roma hukuku*, Ankara, 1959, s. 22.

renin zarureti hissedilmiş ve bu durumlara mahsus olmak üzere «*diktatörlük*» müessesesi vücuda getirilmiştir. Bu idare şekli altı aylık bir müddetle sınırlandırılmakta ve uzatılmamaktadır. Cumhuriyet devrinde iki konsül'ün iş başında bulunmasına rağmen, krallık müessesesi de tamamen ortadan kalkmış değildir. Ancak bu kral, icra kuvvetinden tamamen mahrumdu. Yetkisi yalnız dinî işlere dayanıyordu⁸⁹.

Konsül'ler, «*patrici*» sınıfına mensup asiller arasından seçilmektedirler. Roma devleti genişledikçe, asil olmayan «*pleb*» ler çoğalmış ve bunların arasından değerli kumandanlar yetişmeğe başlamıştır. Pleb'ler konsüllüklerden birini elde etmek istemişlerse de, patrici sınıfının şiddetli muhalefeti ile karşılaşmışlardır. Nihayet, uzlaştırıcı bir hal çaresi olmak üzere konsüllük bir müddet için lağvedilmiş ve onun yerine konsül yetkisi de haiz bir nevi kumandanlık olan «*tribun*»luk ihdas olunmuştur. Bu suretle önce üç, sonra dört olan tribun'ların sayısı altıya yükseltilmiştir. M.ö. 367 yılında çıkarılan bir kanunla pleb'ler evvelâ konsül'lerden birini ve daha sonra her ikisini de elde etmeğe muvaffak olmuşlardır. Bu suretle, konsüllüğü ellerinden kaçıran patrici'ler, iktidarın tamamen pleb'lere geçmesine mâni olmak isteği ile bir takım konsül yetkilerini yalnız kendilerinin geçebilecekleri mevkiilere tahsis etmişlerdir. Bunun için de : vergilerin tahakkuk işleriyle ve nüfus tahriri ile meşgul olan «*ensor*»luk; para işleriyle uğraşan «*kestor*»luk; kaza vazifesini gören «*pretor*»luk; belediye işleriyle vazifelendirilmiş bulunan «*Aediles curules*» gibi makamlar ihdas olunmuştur⁹⁰.

Pleb ve patrici'lerin mücadeleleri, nihayet, her iki sınıfın zenginlerinden meydana gelen bir aristokrasinin ortaya çıkmasına yol açtı. Zamanla Roma'nın nüfuz ve kudretinin artması, bu zengin tabakanın da servetini ve kudretini arttırmış ve devletin idaresi fiilen bunların eline geçerek Roma'da «*Oligarşik*» bir hükümet şekli belirmeğe başlamıştır. Neticede önce Senato'nun ehemmiyeti son derece artmış ve başlangıçta sadece istişarî olan Senato idarî, askerî ve kazâ yetkileri bünyesinde toplayan bağımsız bir müessese

89 Bk. M. Akbay, *Ayn. esr.*, s. 109.

90 Bk. S.M. Arsal, *Ayn. esr.*, s. 215-226; R.G. Okandan, *Umumî âme hukuku*, s. 378 vd.

hâlini almıştır. Bu oligarşik sistem, gittikçe hudutları genişleyen Roma devletine ilhak olunan eyâletlerdeki vâlilerin bağımsız hareket etmek temayülleri karşısında uzun müddet mevcudiyetini muhafaza edememiş ve m.ö. II. yüzyılın sonuna doğru yerini anarşiye, siyâsî istikrarsızlığa bırakmıştır⁹¹.

Bu arada Roma siyâsetine hâkim olan fütuhât arzusu, devamlı muvaffakiyetler, ordusu itibar ve nüfuzunu artırdığı için konsüllük makamı yerine devletin idaresi, orduya dayanan, tek bir şahıs eline geçmiştir. Bu suretle meydana gelen diktatörlük rejimi m.ö. 44 yılına kadar devam etmiştir. Marius, Sylla, Pompeius, Caesar gibi diktatör hükümdarlar bu devirde yetişmişlerdir⁹².

Caesar'ın ölümünden sonra yerine geçen Octavianus (m.ö. 43-14), Marcus Antonius ve Lepidus adlı iki kumandan ile anlaşarak «Üçler İttifakı» adı verilen idare şeklini kurdular. Sonra da bu üç kişi Roma devleti sahasını aralarında taksim ettiler. Octavianus İtalya ile garbî Avrupa'daki eyâletleri; Antonius şarktaki eyâletleri (küçük Asya ve Suriye); Lepidus da Afrikadaki eyâletleri aldı. Daha sonraları Octavianus, Antonius ve onun müttefikisi Mısır kraliçesi Kleopatra'yı mağlup ederek ülkenin şark eyâletlerini de kendi idaresi altına almayı başardı. Bu andan itibaren bütün imparatorlukta hâkimiyet Octavianus'a geçti ve Roma'da Cumhuriyet rejimi yerini bir tek şahsın hâkimi olduğu «monarşi» usulüne bıraktı⁹³.

Böyle başlayan imparatorluk devri, *Principatus* (284-305) ve *Dominatus* (284-476) adı altında iki bölümde incelenmektedir. Octavianus tarafından kendi şahsî otoritesini hâkim kılmak ve bunu muhafaza etmek maksadıyla ihdas edilen principatus sistemi⁹⁴, esas itibariyle, cumhuriyet devri müesseseleriyle monarşik prensip-

91 Bk. M. Akbay, *Ayn. esr.* s. 109 vd.

92 Bk. M. Akbay, *Ayn. esr.* s. 109-112. Aslında diktatörlük müessesesi m.ö. 202 de ortadan kalkmıştı. Yukarıda adı geçen diktatörlerin hareketleri hukukî diktatörlük olmayıp, fiilî diktatörlükten ibaretti (bk. S.M. Arsal, *Ayn. esr.* s. 229).

93 Bk. S.M. Arsal, *Ayn. esr.* s. 348-350; S. Altan, *Ayn. esr.* s. 179-196.

94 Principatus kelimesinin menşei princeps'dir. Devletin en yüksek organına princeps dendiğinden, daha sonraki nesiller, Octavianus'un meydana getirdiği rejimi «principatus» kelimesi ile ifade etmişlerdir (bk. R.G. Okandan, *Ayn. esr.*, s. 467 n. 13).

lerin birleştirilmeleri, bunların birbirleriyle uzlaştırılmaları neticesi meydana gelmiştir⁹⁵. Octavianus'un Senato'ya girmesi ve ona Senato tarafından konsüllük payesinin tevcihi, m.ö. 38'den itibaren imparator unvanı ve ayrıca Princeps, Caesar, Augustus, Pontifex maximus (en yüksek ruhanî şef), Pater patriae (vatanın atası) gibi muhtelif unvanlar alması⁹⁶, meclislerin ve Senato'nun salâhiyetlerinin kendisine intikali Octavianus'un devlet içinde tek ve mutlak hâkim olmasına sebep olmuştur⁹⁷. Bu arada şeklen iki konsül de bulunmakta idi⁹⁸.

İki asır devam eden principatus devrini, güdülen siyasete göre üç kısma ayırma mümkündür :

a — Octavianus'un siyasî telâkkilerini ve idarî icraatını tâkip eden princeps'ler,

b — Principatus sisteminden mutlakiyet rejimine geçiş dönemindeki princeps'ler,

c — Roma devletinin eski müessese ve organlarını bertaraf ederek, kendi şahsî iradelerini hâkim kılmaya çalışan, Senato'nun siyâsî ve idarî salâhiyetlerine karşı mücadele eden, otoriter ve açığa mutlakiyet tarafları imparatorlar⁹⁹.

Dominatus devrinde imparatorlar kendilerini Roma devletinin sahibi, mutlak âmiri, Dominus'u telâkki etmişlerdir¹⁰⁰. Artık tam mânasıyla bir mutlakiyet idaresi hâkimdir. İmparatorun iradesi devlet içinde tek iradedir ve değişmez kanun mahiyetindedir. Onun hâkimiyetini sınırlayan birşey yoktur. Askerî kuvvetler ona tâbidir, bütün memurları tâyin ve azleder, en yüksek yargıçtır, en yüksek kumandandır. Bu devirde imparatora efendimiz mânasına gelen «*dominus noster*» ve hattâ Allahımız «*Deus noster*» denilmektedir. İmparatorun şahsî, âilesi ve her türlü tasarrufları kutsî bir mahiyet almıştır. Bazı imparatorlar (msl. Domitius Aurelianus : 270-275) bastırdıkları paraların üzerinde bile bu «Dominus» ve «Deus» un-

95 Bk. R.G. Okandan, *Ayn. esr.* s. 467 vd.

96 Bk. M. Akbay, *Ayn. esr.*, s. 112; O. Akşit, *Roma imparatorluk tarihi*, (m.ö. 27 - m.s. 192), s. 41.

97 Bk. R.G. Okandan, *Ayn. esr.* s. 462-481.

98 Bk. S.M. Arsal, *Ayn. esr.*, s. 371.

99 Bk. R.G. Okandan, *Ayn. esr.*, s. 488.

100 Bk. S.M. Arsal, *Ayn. esr.*, s. 456.

vanlarını kullanmışlardır. İmparatorların her türlü fiil ve hareketlerine ilâhî bir mahiyet atfolunmuş; onların şahısları ve hattâ ataları kutsallaştırılmıştır. Onların arzularına uymamak dinî akidelere aykırı harekette bulunmak demektir. Bu durum yalnız bir suç değil, aynı zamanda günah telâkki edilmeğe başlanmıştır. Bu telâkki hristiyanlığın resmî din olarak kabulünden sonra dahi değişmemiş, bilâkis, hristiyanlık devlet dini olduktan sonra imparator yeryüzünde Allah'ın temsilcisi addolunmuştur. Gittikçe heybetleşen imparatorların temas ettiği her şey mukaddes addedilmiş, ikâmet ettiği saray «*mukaddes saray*» (Sacrum palatium), oturduğu oda «*mukaddes oda*» (Sacrum cubuculum) isimlerini almış, imparator her tarafta bir ilâh olarak karşılanmış, onun için âyinler tertip edilmiştir¹⁰¹.

Bu devirde imparatorların idareyi çeşitli unvanlar taşıyan oğullarıyla veya muzaffer kumandanlarla paylaştıklarını görüyoruz. Bu suretle, devlet zaman zaman iki (iki Augustus), dört (iki Augustus, iki Caesar), sonra beş (üç Augustus, iki Caesar, bir princeps) tekrar dört (dört Augustus) Augustus hattâ 308'de 7 kişi vb. taraflarından idare edilmeğe çalışılmıştır. Bu şekildeki rejime «*Di-yarşi*» (iki hükümdar arasında yapılan taksim) ve «*Tetrarşi*» (iki-den fazla yapılan taksim) denilmiştir. Bir emir-nâmenin bütün imparatorluk için hüküm ifade edebilmesi, ancak iki, üç, dört, beş, altı veya yedi imparatorun imzalarını taşımasıyla mümkün olabilmektedir¹⁰².

Özetle, Roma devletinde hâkimiyet, krallık devrinde «imperium» anlayışında kalmış, Cumhuriyet devrinde «dominium»a doğru tedrici bir gelişme göstermiştir. M.ö. 1. asır sonlarından itibaren, hükümdarların kendilerine kazandırdıkları karizmatik güç yolu ile ve çeşitli idarî tedbirlerle kesinleşen dominium şekli -meclislere, ikili-üçlü idarelere ve teorik mahiyetteki kanunlara rağmen- imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir.

101 Tafsilen bk. R.G. Okandan, *Roma âmme hukuku*, s. 223-298; S.M. Arsal, *Ayn. esr.*, s. 456-468.

102 Tafsilen bk. R.G. Okandan, *Umumî âmme hukuku*, s. 551-623.

Eski Türklerde hâkimiyet

Buraya kadar hükümlerinin kaynakları ile, eski milletlerin dominium ve imperium hâkimiyet telâkkileri açısından durumlarını kısaca belirtmeğe çalıştık. Şimdi eski Türk devletinde hükümlerlik anlayışı nasıl dı ve yukarıda bahsettiğimiz topluluklarda görülen hâkimiyet telâkkileri ile arasında farklılıklar var mı idi? sorularını ele alacağız.

Vesikalar Türk hükümdarına idare etme hakkının Tanrı tarafından verildiğini (bağışlandığını) göstermektedir. Asya Hun imparatoru Mo-tun (m.ö. 209-174)'un unvanı : «Gök-Tanrı'nın tahta çıkardığı Tanrı kut'u Tanhu» idi¹⁰³. Hsia Hun tanhu'su Hē-lien Po Po (5. yüzyıl)'nın ifadesi şu şekilde idi : «Benim imparator olmam Tanrı tarafından kararlaştırıldı...»^{103a}. Avrupa Hun imparatoru ile ilgili kayıtlarda ilâhî menşe telâkkisini ortaya koyar¹⁰⁴. Gök-Türk hâkanları da hâkimiyetini gökten almakta idiler : «Tanrı'ya benzer, Tanrı'da olmuş Türk Bilge Kagan»¹⁰⁵, «Babam kagan ile anam hâtanu ... Tanrı tahta oturttu»¹⁰⁶, «Tanrı irade ettiği, kut'um olduğu için kagan oldum»¹⁰⁷, «Tanrı buyurduğu için dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş...»¹⁰⁸, «Tanrı buyurduğu ve kut'um olduğu için ölecek olan bodunu doğrulttum...»¹⁰⁹, «Tanrı buyurduğu için ben (Bilge) de tahta oturdum»¹¹⁰, «Tanrı buyurduğu için gözünün görmediği, kulağının işitmediği yerlere bodunumu ileri gün doğusuna, beri gün ortasına, geri (gün) batısına, yukarı gece or-

103 Bk. De Groot, *Die Hunnen...*, s. 53, 76. M.ö. 176 da Çin imparatoruna yazdığı mektupta Mo-tun sözlerine bu unvan ile başlamaktadır (bk. S.M. Arsal, *Türk tarihi ve hukuk*, s. 214).

103a A. Onat, *Hsia Devleti*, Ankara, 1977, s. 91, 94 (basılmamış doçentlik tezi).

104 Bk. P. Vaczy, *Hunlar Avrupada* (bk. Atilla ve Hunları /Türk. terc./), İstanbul, 1962, s. 111 vd.; S. Eckhardt, *Efsanede Attila* (bk. Attila ve Hunları), İstanbul, 1962, s. 149; O. Turan, *Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, I-II, İstanbul, 1979, s. 157, 169. İ. Kafesoğlu, *Türk millî kültürü*, s. 60, 221.

105 Bk. *Kitabeler*, I, güney, 1; II, doğu, 1.

106 Bk. *Kitabeler*, I, doğu, 11, 25-26; II, doğu, 21.

107 Bk. *Kitabeler*, I, güney, 9-10; II, kuzey, 7-8.

108 Bk. *Kitabeler*, I, doğu, 15-16.

109 Bk. *Kitabeler*, I, doğu, 29.

110 Bk. *Kitabeler*, II, kuzey, 9.

tasma götürdüm...»¹¹¹, «Tanrı güç verdiği için...»¹¹², «Tanrı bilgi verdiği için kendim bizzat kagan kıldım» (Tanrı bana bilgi verdiği için kaganımı güçlendirdim)¹¹³, «Tanrı irade etti. Onları perişan ettik»¹¹⁴. Aynı durum Uygur hâkanlarının unvanlarında da görülür : «Kutlug (795-805. *Ay Tanrıda ülüş bulmuş Alp Kutlug Bilge Kagan*)», «*Ay Tanrıda kut bulmuş Küliğ Bilge (805-808)*», «*Ay Tanrıda kut bulmuş Alp Bilge (808-821)*», «*Ay Tanrıda ülüğ bulmuş Küçlüğ Bilge (821-833)*», «*Ay Tanrıda kut bulmuş Alp Küliğ Bilge Kagan (833-839)*»,¹¹⁵ Uygur kaganları 744-789 arası Gök-Türk kaganları gibi «*Tanrıda kut bulmuş*» unvanlarını taşıırken, beşinci kagan'dan sonra güneş ve ay'dan kut alan unvanlar kullanmaya başlamışlardı. Bu değişiklikte Mani dininin tesiri ile olabileceği ifade edilmiştir¹¹⁶. Tuna Bulgar'larında da hükümdar hâkimiyeti Tanrı'dan alırdı : Krum kitabesinde Tervel adlı Bulgar Hanının, «*Bulgarlar üzerine Tanrı tarafından getirildiği*»; Melemir kitabesinde ise, «*Tanrıya benzer Tanrı tarafından tahta çıkarılmış Melemir...*»; Omurtag Han'a âit Çatalar yazıtında da «*Yer yüzünde, Tanrı tarafından tahta çıkarılmış Han Omurtag...*»¹¹⁷. İtil Bulgarlarında da aynı telâkki devam etmişti : «*Aziz ve celil olan Allah, bana islâmiyeti ve Müminlerin Emirinin devletini ihsan etti. Ben onun kuluyum, o beni ümmete kral yaptı...*»^{117a}. Hazar kaganlarında da aynı te-

111 Bk. *Kitabeler*, II, kuzey, 10-11.

112 Bk. *Kitabeler*, II, doğu, 32-35.

113 Bk. *Tonyukuk*, batı, 6.

114 Bk. *Tonyukuk*, güney, 16.

115 Bk. J.R. Hamilton, *Les Oughours a l'epoque des Cinq Dynasties d'apres les documents Chinois*, Paris, 1955, s. 139-143; A. Caferoğlu, *Tukyu ve Uygurlarda Han unvanları*, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I, 1931, s. 110-113; A. Bombacı, *Qutluk Bolsun*, II, UAJhb, 38, 1966, s. 13; İ. Kafesoğlu, *Ayn. esr.*, s. 114 vd.

116 Bk. E. Esin, «*Kün-ay*» (*Ay-yıldız motofinin proto-Türk devirden Hâkanlıklara kadar ikonografisi*), VII. T.T. Kongresi, I, Ankara, 1972, s. 337; A.v. Gabain, *Die staatliche Verfassung des Uigurischen Königreichs von Koço*, 9. - 13. Jh. n. Chr., XVI. Milletlerarası Altaistik Kongresi Bildirileri, Ankara, 1979, s. 154.

117 Bk. F. Köprülü, *Proto-Bulgar...*, s. 3; B. Ögel, *Türk kültür tarihi*, Ankara, 1962, s. 264, 274 vd.

117a Bk. *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*, /Türk. terc./, İlahiyat Fakültesi Dergisi, I-II, 1954, s. 74; R. Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, İstanbul, 1975, s. 60.

lâkki devam etmişti¹¹⁵. İbn Fâdlan'a göre Hazar hâkanı, halktan ayrılmış, «tanrısal» bir hayat yaşıyordu¹¹⁹. Bu duruma göre Türklerde hükümlerlik karizmatik bir nitelik taşıyordu^{119a}. Ayrıca anlaşılıyor ki, eski Türklerde iktidar, «kut» sözü ile ifade edilmekte idi¹²⁰.

Türklerde kut'un yâni siyasi iktidarın mahiyeti Kutadgu Bilig'de şöyle tanıtılmaktadır : «Kut'un, tabiatı hizmet, şiarı adalettir... Fazilet ve kısmet kut'tan doğar... Ey hükümdar sana Tanrı kut verdi... Beyliğe (hükümdarlığa) yol ondan geçer... Herşey kut'un eli altındadır, bütün istekler onun vasıtasıyla gerçekleşir... Tanrı kimi iktidar sahibi yaparsa o her iki dünyada mes'ud olur... Bey, bu makama sen kendi gücün ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi...

118 Bk. A.N. Kurat, *Hazar'lara ait bir kitabın tanıtılması*, Tarih Araştırmaları Dergisi, III, sayı 4-5, Ankara, 1965, s. 229 vd.

119 Bk. D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1967, s. 97 vd., 111.

119a Bu sıfat hükümdar âilesine de geçer ve sülâlenin kanunî meşrûyeti inancı kökleşir (bk. P. Vaczy, *ayn. esr.*, s. 96, 107; L. Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 59 vd.).

120 Şimdiye kadar «kut» kelimesine çeşitli mânalar verilmiştir : W. Radloff, A. Vambéry, V. Thomsen «kut» sözünü «saadet» (bk. V. Thomsen, *Moğolistan'da Türkçe kitabeler*, TM, III, 1935, s. 88); Z. Gökalp, kut'u ibtidai cemiyetlerdeki mana'ya benzetir ve «mukaddes» (bk. *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1341 (1924), s. 33, 66; F. Köprülü «saadet» (bk. *Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1926, s. 194) diye almışlardır. W. Barthold «saadet» ve «baht» ifade ettiğini söylediği «kut» tâbirinin KB'de «Majeste» (Haşmetmeâb) mefhumunu karşıladığını kabul etmiştir (bk. *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927, s. 121 vd.). R.R. Arat «kutlu ve mesud olma» (bk. *Kutadgu Bilig*, I, İstanbul, 1947, s. XXV); K.H. Menges «saadet, baht» (bk. *Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions*, Byzantion, XXI, 1951, s. 112); R. Giraud «talih, mutluluk» (bk. *L'Empire des Turcs célestes*, Paris, 1960, s. 105); L. Rásonyi «saadete ulaşma» (bk. *Tarihte Türklük*, s. 111); A. Bombaci «şans, kader, talih» (bk. *Kutadgu Bilig hakkında bazı mülahazalar*, /F. Köprülü Armağanı/, İstanbul, 1953, s. 73; Ayn. müell., *Qutluk Bolsun*, I, UAJhb, 36, 3-4, 1965, s. 286); A. Caferoğlu «saadet, devlet, ikbal» (bk. *Türk dili tarihi*, II, İstanbul, 1974, s. 54) mânalarını vermişlerdir. Kâşgarlı Mahmud'a göre «kut» kelimesi «devlet»dir (bk. *Divân-ü Lûgat'it Türk*, Kilisli nesri I, s. 269; B. Atalay, *Divân-ü Lûgat'it Türk tercümesi*, I, Ankara, 1939, s. 320). KB üzerinde araştırma yapanlar bu eseri Doğu ülkelerinde çok rastlanan cinsten bir nâsihat ve ahlâk kitabı saydıklarından «kut» kelimesini kolaylıkla «saadet, talih, baht» mânalarına bağlamışlardır. Hâlbuki S.M. Arsal tarafından ileri sürüldüğü (bk. *Türk tarihi vehukuk*, s. 120 vd.) ve İ. Kafesoğlu tarafından da desteklendiği (bk. *Kutadgu Bilig...*, s. 1-38) üzere «kut» sözünün aslında «siyasi hâkimiyet» mefhumunu ifade etmiş olması daha çok muhtemeldir. (A.F.

*Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar...*¹²¹. Demek ki, Türklerde hükümdarlık ilâhî bir kuvvete dayanmaktadır. Böyle olunca Türklerde «karizmatik» hâkimiyetin yürürlükte olduğu meydana çıkar.

Bütün bunlara rağmen eski Türk hükümlerlik anlayışı tam mânasıyla karizmatik sayılabilir mi?

Yukarıda gördüğümüz gibi, karizmatik hâkimiyete bağh topluluklar daha çok dinî karakter taşımakta idi. Yâni Tanrının bazı fertlere, diğer fertlerde olmayan, kabiliyet vermesi ve onu toplumdansorumlu tutması bir nevi peygamberler anlayışını aksettirmektedir. *Türklerde ise sosyal düzen dinî değil, siyâsîdir*. Peygamberler ve veliler tarafından idare edilen herhangi bir Türk topluluğu görülmemektedir. Bu durum eski Türk topluluğunda iktidarın tam karizmatik olduğunda şüphe uyandırmaktadır. Türklerde bir hükümdarın kut sahibi olması, her şey demek değildir. Kut hâkimiyete imkân hazırlayan büyük bir kudret kaynağı olmakla beraber, Türk hükümdarının idare salâhiyeti törece tesbit edilen bazı şartlarla sınırlandırılmıştır. O belirli vazifeleri yerine getirmekle yükümlü idi. Bu vazifelerden başlıcaları şunlardır: *Halkı doyurmak, giydirmek, dağınak boy'ları toplayıp nüfusu çoğaltmak*¹²². Kutadgu Bilig de bu nokta daha da açıklık kazanmış durumdadır: «*Halka, aç mısın, tok musun, diye sor... Elini açık tut... Bir hükümdar kul-*

Karamanhoğlu da İ. Kafesoğlu'nun bu görüşüne iştirak etmektedir, bk. *Kutadgu-Bilig'in diline ve adına dâir*, Türk Kültürü, sayı 98, 1970, s. 130 vd.). Saadet, talih ve baht mânalarının ancak daha sonraları ortaya çıktığı ve Batı Türk lehçelerinde görülen bu mâna değişikliğinde islâmî çevrenin tesiri olduğu anlaşılmaktadır (bk. İ. Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig...*, s. 26). B. Ögel'e göre, Tanrının bazı insanlara bahsettiği kutsal kudret olan kut, Budizm ve islâmiyet çağında Türkler arasında talih ve devlet anlamına gelmiştir (bk. *Türk mitolojisi*, s. 303, 482). Son olarak G. Doerfer de «kut» tâbirini, bilhassa hükümdar için Gök ve Yer tarafından desteklenmesi zarurî «insanın bir nevi otonom ruhi kudreti» şeklinde açıklamaktadır (bk. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden, III, 1967, s. 551).

121 Bk. Kutadgu Bilig, Beyitler /R.R. Arat, *Kutadgu Bilig*, II, Ankara, 1959/: 109, 590, 674-676, 1244, 1251, 1258, 1267, 1430, 1561, 1761, 1933, 1934, 1980, 5469, 5901, 5947, 6192, 6193.

122 «... Aç fakir mülleti hep toplattım. Fakir mülleti zengin kıldım. Az mülleti çok kıldım...», «... çıplak olarak dönüp geldi. Milleti besleyeyim diye...» (bk. *Kitabeler*, I, güney, 10, doğu, 16, 28; II, doğu, 23, kuzey, 8). KB'e göre hükümdar halkını «... çıplak ise giydirmeli, aç ise doyurmalıdır» (bk. KB, Beyitler : 2958, 2982, 3031, 3113, 3923, 5242-5246, 5358, 5359, 5355, 5513, 5553). Bu

dan fakir adını kaldırmazsa nasıl hükümdar olur?»¹²³. Yine Kutadgu Bilig de belirtildiği üzere «*Hizmet etmekle kul, Bey olur*»¹²⁴. KB halkın hükümdardan istediklerini : a - *İktisadî istikrar*, b - *âdil kanun*, c - *asayiş*, olarak sıralar¹²⁵ ve «*Ey hükümdar sen önce bunları yerine getir, sonra kendi hakkını isteyebilirsin*»¹²⁶ der. Yukarıda amlan görevlerini yerine getiremediği takdirde hükümdar, kut'unun Tanrı tarafından geri alındığı düşüncesi ile iktidardan düşerdi. Kut'u alınan hükümdarın yerine «*kutlanmış*» birisi getirilirdi. Meselâ, Gök-Türklerde 716 yılında İnel Kagan'a karşı yapılan ihtilâlin sebebi böyle açıklanmaktadır¹²⁷.

Töre'nin diğer hükümleri de kagan'lık yetkilerini kısıtlayıcı nitelikte idi. Kagan olacak kimsede bazı şartlar aranıyordu¹²⁸. Bütün bu karşılıklı hak ve vazifelerin töre ile tesbit edilmiş olması, siyâsî iktidar yönünden Türk devletinde şahsî ve keyfî idarenin olmadığını ortaya koyar. Bu sebepten de icracılar hükümdarın her istediğini yerine getiren yardımcıları değil, ancak kanunî vazifelerini yapmakla görevli kişilerdi. Anlaşılmaktadır ki, Türk hükümdarlık anlayışı gelenekçi değil, menşeyi yönünden karizmatik, fakat töreye bağlılık yönünden «*kanunî hükümdarlık*»ı temsil ediyordu. Nitekim Kutadgu Bilig'de şöyle ibareler yer almaktadır: «*Gerçek*

hususla Dede Korkud Destanında Dirse Han'ın sözleri aynı telâkkiyi ortaya koyar : «*Attan aygır, deveden buğra koyundan koç kırdırdı, aç görse doyurdu, yalın görse donattı, borçluyu borcundan kurtardı, tepe gibi et yığdı, göl gibi kıımız sağdırdı...*» (bk. M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, I, Ankara, 1958, s. 80 vd.).

123 Bk. KB, bâb, 38 (2957, 2958, 2965, 2983), bâb, 54-55.

124 Bk. KB, Beyit : 612.

125 Bk. İ. Kafesoğlu, *Türk millî kültürü*, s. 225.

126 Bk. KB, Beyit : 5578.

127 «*Kagan kut'u taplamadı*» (bk. *Kitabeler*, II, doğu, 8). «... dirayetsiz yeni kagan hatalar işledi. Yukarıda Gök, aşağıda kutsal yer-su'lar ona kut vermediler...» (bk. *Kitabeler*, II, doğu, 35. Daha bk. R. Giraud, *L'Empire des Turcs célestes*, Paris, 1960, s. 52). Ayrıca bk. KB, Beyitler : 724, 725, 1712, 1780, 2012, 2104, 5076. Krş. W. Eberhard, *Çin tarihi*, s. 143.

128 Meselâ, Gök-Türk hâkanı T'a-po 581 yılında ölürken yerine Mu-kan'ın oğlu Ta-lo-pien'i vasiyet etmişti. Durumu töreye uymadığı için (annesi asil değildi) reddedilmişti. (bk. Liu Mau-Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, Wiesbaden, I, 1958, s. 48 vdd.; M. Mori, *Eski Türk tarihi araştırmaları*, Tokyo, 1967, s. 258; A.N. Kurat, *Gök-Türk Kaganlığı*, DTCFD, X, 1-2, 1952, s. 15; İ. Kafesoğlu, *Ayn, esr.*, s. 85).

kudret kanundadır. (törededir)»¹²⁹, «Bey iyi kanun (töre) yap... Kanuna (töreye) kendin riayet et ki, halk da sana itaat etsin»¹³⁰. KB e göre, kanun hükümdarlıktan da üstündür : «Hükümdarlık, uludur çok iyidir, fakat daha iyi töredir». Fakat bundan da mühim olan «Törenin tüz (eşit) tatbik edilmesi» dir.¹³¹ KB e göre, devletin temeli iki şeye dayanıyordu : İhtiyatlılık ve kanun (töre). «Hangi bey devletine kanun koydu ise, o ilini tanzim etmiş olurdu»¹³², «Hal-ka hep iyi kanunlar tatbik edilmelidir»¹³³,

Türk devletinde töre de zamanın ve çevrenin şartlarına göre değişmektedir. Hükümdar mevcut töreyi yenilemek ve geçerli hükümler getirmek salâhiyetinde idi. Bilge Kagan «*ecdadının (Bunun, İstemi) hükümdar olduğu zaman Türk milletinin töresini düzenledi*»¹³⁴ derken bunu ifade etmiştir. İltiş'ten başka, eski Hun hükümdarı Mo-tun ve daha sonra Bulgar hükümdarı Krum Han'ın da töreyi yeniden tanzim ettiklerine dair tarihî kayıtlar vardır¹³⁵.

Türklerde törenin uygulanışı yâni iktidarı kontrol eden meclisler bulunmakta idi. Yapılan toplantılarda : ordunun teftişi ve hayvan sayımından başka, memleket meseleleri hakkında umumî görüşmeler açılır kararlar verilirdi. Ayrıca bu meclisler hükümdarlıkları tasdik eder, gerektiğinde yeni hükümdar seçer ve hükümetin icraatı meclis üyeleri tarafından gözden geçirilirdi¹³⁶.

Yukarıdaki izahlardan da anlaşılacağı gibi, eski Türk devletlerinde hükümdarın milletce tasvib edilmeyen hususlarda bir karar yetkisi bulunmuyordu. Ancak milleti temsil eden meclislerin onayını aldıktan sonra uygulamaya geçebiliyordu.

129 Bk. KB, Beyit : 639.

130 Bk. KB, Beyit : 1458, 2111.

131 Bk. KB, Beyit : 453-455.

132 Bk. KB, Beyit : 2015, 2017.

133 Bk. KB, Beyit : 545.

134 Bk. *Kitabeler*, I, doğu, 1.

135 Bk. İ. Kafesoğlu, *Ayn. esr.*, s. 220. Bu durum da Türk hükümdarlık anlayışının gelenekçi olmadığını bir kere daha ortaya koyar. Kutadgu Bilig törenin icracısı durumunda olan kut'u (siyâsî iktidar) şu şekilde tanımlamaktadır : «*Kut düz yerde dahi yuvarlanan bir top gibidir... «yeni ve taze» olanın arkasında koşar... Yeni varken eskiye, güzel varken kötüye ne lüzum var?»* (bk. Beyit : 662, 666-668).

136 Türk devlet meclisleri ve bu meclislerin çalışması hakkında tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Ayn. esr.*, s. 226 vdd.

O hâlde Türk hükümranlık anlayışı, karizmatik menşe dayanan «kanunî hâkimiyet» tarzında idi ve dominium değil imperium niteliğini taşıyordu.

Diğer topluluklarla Türklerdeki hâkimiyet telâkkisinin karşılaştırılmasına gelince;

1 — Eski Çin devletindeki hükümranlık anlayışı ile eski Türk hükümranlık anlayışı arasında büyük bir benzerlik dikkati çekmektedir. Orada da hükümdar Tanrı'dan güc almakta, yeryüzünün tek hükümdarı sayılmakta, hattâ «Tanrının oğlu» diye adlandırılmaktadır. Şimdiye kadar bu yakınlık eski Türklerin hâkimiyet anlayışını Çin'den aldıkları şeklinde değerlendirilmekteydi. Hâlbuki Çin anlayışındaki «Gök Tanrı» kavramı tamamen Bozkır menseli olup, aslında yer tanrılarına inanılan eski Çin düşüncesi ile ilgili değildir. Konfüçyus bile «Gök'ün oğlu» mevzuunu incelerken aslı Türkçe olan «Tanrı» (*T'ien*) kelimesini kullanmıştır. «Gökte bir Tanrı, yeryüzünde bir hükümdar» şeklinde ortaya atılan düşünce gördüğümüz üzere Çin'de ancak Türk kültürünün belirli olarak görüldüğü Chou sülâlesi zamanında ortaya çıkmıştır¹³⁷.

2 — Hükümdara idare etme hakkının Tanrı tarafından verildiği düşüncesine diğer topluluklarda rastlanmıyor. Bu anlayış daha sonraları Türk kültürü tesiriyle Çin'e olduğu gibi Moğol'lara da intikal etmiştir. Ancak Çin'de söylediğimiz belirli gelişmeleri gösterdiği hâlde, Moğollarda «dominium» şekli bâki kalmıştır.

3 — Eski Yunan'da ve Roma'da¹³⁸, hükümdarın Tanrı kabûl edilmesine karşılık, Türklerde hükümdar Tanrı değil, ancak onun «kut» ile donatarak insanları idareye memur ettiği bir kişidir¹³⁹.

4 — Hind'de ve İran'da görülen, hükümdarın temsil ettiği

137 Tafsîlât için bk. İ. Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig...*, s. 35-37; Ayn. müell., *Türk millî kültürü*, s. 222 vd. Ayrıca bk. W. Koppers, *İlk Türklük ve ilk Indo Germenlik*, Belleten, sayı 20, 1941, s. 447-449.

138 Roma imparatoru Augustus (m.ö. 27 - m.s. 14) m.ö. 14 de «Tanrı» ilân edilmiştir (bk. S.M. Arsal, *Umumî hukuk tarihi*, s. 364-375; J.R. Strayer, *The State and Religion: An exploratory comparison in different cultures*, Comparative Studies in Society and History, I, 1, The Hague, 1958, s. 41.

139 Türklerde hükümdara «Tanrının oğlu» denilmediği hakkında bk. İ. Kafesoğlu, *Türk millî kültürü*, s. 222 vd.

halk tarafından Tanrı gibi düşünülme fikrine de Türk devletlerinde rastlanmaz.

5 — Eski Yunan'da, Roma'da, İran'da Moğol'larda vb.. mevcut olup devlet icraatını kontrol eden meclisler çeşitli sınıfları temsil ettikleri ve meselâ köleler bu meclislere kabûl edilmediği hâlde, Türk meclislerinde, her zümreden halkın temsilcileri yer almış görünmektedir. Zira eski Türk topluluğunda, kısmî savaş esirleri dışında, haklarından mahrum bırakılmış zümreler yoktu.

6 — Tarihî vesikalara göre Türk hükümdarı Tanrı tarafından dünyayı idare etmekle görevlendirilmiştir. O, yeryüzündeki bütün insanların başıdır¹⁴⁰. Bu telâkki Türklerde «*Cihan hâkimiyeti*» mefkûresini doğurmuştur. Böyle bir mefkûre, yalnız Türk kültürü etkisindeki Çin'de ve yine Türk geleneklerini tevarüs eden Moğol devlet anlayışında görülmektedir. Roma hâkimiyetine bağlanan «*Pax Romana*» düşüncesi hukuk birliği, sosyal sınıfların durumu, hristiyan menşe vb.. bakımından¹⁴¹ Türk anlayışından tamamen farklı bulunmaktadır.

140 Türk hükümdarının yeryüzünü idare ile görevli kılındığı tarihî kayıtlara, Türk destanlarına, edebî ve siyâsî eserlere dayanılarak belirtilmiştir (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Türk fütûhat felsefesi ve Malazgirt muharebesi*, Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı 2, 1971, s. 1-16).

141 Bk. İ. Kafesoğlu, *Türk fütûhat felsefesi...*, s. 10-12.